

РЕЦЕНЗІЇ

Біляєва С. О.

Рецензія на: Фергад Туранли. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. – 606 с.

Козацька доба віддзеркалює доленосний період цивілізаційного розвитку України. Інтерес до її вивчення особливо відзначився за часів незалежності. При цьому неухильно зростає роль нових джерел, зокрема накопичення археологічних та пошук архівних матеріалів, залучення друкованих документів, що сприяє значному розширенню джерельної бази. Особливе значення мають османсько-турецькі писемні джерела – внаслідок тривалого періоду сусідства України та північних володінь Османської імперії, у зв’язку з перебігом подій у східноєвропейському просторі. Проте протягом тривалого часу вони залишалися маловідомими українським фахівцям і читачам, не були введені в науковий обіг. До того ж і ознайомлення з доробком та ідеями турецької історичної літератури за часів радянської влади було далеким від потреб сучасної науки. Отже, звернення Ф. Туранли до конче необхідних джерел української історії є надзвичайно актуальним завданням наукових досліджень. Не втручаючись у філологічну та археографічну складову монографії (це справа відповідних фахівців), звернемося до деяких історичних аспектів роботи.

За структурою монографія поділяється на дві частини. Найбільший обсяг роботи складають розділи, присвячені відображенню в османсько-турецьких джерелах історії козацтва у хронологічній послідовності історичних подій. Крім того, автор приділяє увагу документам, створеним в Україні, Речі Посполитій та Московії, що уможлиблює порівняльно-історичний аналіз висвітлення та оцінку подій по різні боки геополітичного балансу.

Друга частина, “Бібліографія” (за назвою автора), вміщує публікацію декількох османсько-турецьких писемних джерел та довідкові матеріали.

Перша частина книги складається зі вступу, шести розділів та висновків. Завданням монографічного дослідження автор вважає “аналіз відображення історичних процесів, які відбувалися на території України” (с. 24), у писемних османсько-турецьких джерелах. При цьому він наголошує, що останні належать “до іншої, відмінної від європейської, а саме середньовічної турецької літературної традиції” (с. 24). Метою першого розділу, за визначенням автора, “є обґрунтування методологічно-джерелознавчих засад аналізу тих відображених у відомостях з досліджених нами (Ф. Туранли. – С. Б.) рукописних документів про історичні явища та події, які мали місце у взаєминах України козацької доби її історії з Османською державою та з Кримським ханством упродовж другої половини XVI – першої чверті XVIII ст.” (с. 29). Як зазначено Ф. Туранли, з одного боку, він використовує методологію відомого історика-тюрколога Зекі Веліді Тогана (с. 29), а з другого – принципи визначного українського історика Ярослава Дашкевича, за якими необхідно з перекладами вміщувати оригінальні тексти (факсиміле або транслітерацію, що дає можливість фахівцям перевірити правильність перекладу) (с. 45). На жаль, якщо автор викладає досить повно зміст методологічних підходів Я. Дашкевича, то на методологію вищезгаданого турецького дослідника є лише бібліографічне посилання (с. 29).

Докладно розглянуті питання історіографії, починаючи від праці Дмитра Кантемира початку XVIII ст. до сучасних праць істориків Туреччини, України та інших країн світу. Цілком слушно виглядає загальна характеристика комплексу джерел за запропонованою класифікацією: “офіційні документи Османської імперії, міждержавні угоди, дипломатичне листування, твори державних діячів, літописні пам’ятки” тощо, в яких фігурують і деякі офіційні матеріали (с. 91). На основі залучення масиву джерел визначено, де містяться матеріали, потрібні для вивчення козацької доби, та яку спрямованість має переважна більшість матеріалів.

Наступним кроком дослідника (розділ 2) є спроба розглянути історичні умови створення османсько-турецьких рукописних джерел другої половини XVI – першої чверті XVIII ст. та їхній зміст. Автор звертається до загальної історичної характеристики торгових відносин за доби Київської Русі, торгових шляхів та товарів. Це питання має велику історіографічну базу, зокрема щодо функціонування шляху “з варяг у греки”. Тому зведення торгових відносин Києва лише до транзитного центру торгівлі хутром занадто знижує справжнє значення міста та Подніпров’я в цілому. На жаль, Ф. Туранли чомусь не посилається і на наші публікації, які стосуються торгових відносин Київської Русі, історії Аккермана та Очакова, зокрема на численні статті та монографічні праці, присвячені історії взаємовідносин слов’янських та тюркських світів України XIII–XVIII ст. [Біляєва 2004, 60–66; 2008, 344–351; Biliaieva, Ostapchuk 2009, 137–170; Біляєва 2012а, 43–51; 2012б; 2013, 35–40; 2015, 114–121 та ін.]. Немає посилань і на фундаментальні праці молдовської дослідниці М. Шлапак, присвячені Білгород-Дністровській фортеці [Шлапак 2001 та ін.]. Це б допомогло уникнути деяких не зовсім правильних тверджень автора. Наприклад, він чомусь наголошує на тому, що «об’єднані сили турків і кримського хана Меглі Гірая захопили місто Білгород, назвавши його “Аккерман”» (с. 133). Але часам Молдавського князівства передував золотоординський Аккерман, що існував наприкінці XIII – в середині XIV ст. Деякі неточності є й у висловлюваннях щодо Очакова. Автор вказує, що в останні роки XV ст. кримські татари оволоділи містом-фортецею Очаковом (с. 134). Але Менглі Гірай побудував лише нові укріплення на місці Старої фортеці, про яку, на жаль, мало відомо. Швидше за все, мова йде про литовське укріплення Дашків. Так чи інакше час заснування міста-фортеці залишається досі остаточно не з’ясованим. Проте існування поселення з міськими рисами матеріальної культури в золотоординський період засвідчують матеріали наших розкопок. Що стосується назви Очаків, то вона вперше згадується в московських джерелах, у той час як у Кримському ханстві місто відоме під назвою Джан-керман [Середа 2015, 6–17].

У наступних підрозділах Ф. Туранли розглядає особливості османсько-турецького літописання середини XVII – першої чверті XVIII ст. та відображення в рукописній традиції Високої Порти і Кримського ханства значення “козацького чинника” в розвитку військово-політичної ситуації в Північному Причорномор’ї на початку XVII ст.

Надзвичайно актуальною є тематика розділу 3, присвяченого відображенню витоків та розвитку українського козацтва в османсько-турецьких писемних джерелах. Проте зустрічаються деякі помилки та не зовсім послідовні висновки стосовно змісту подій другої половини XVI ст. Особливо це стосується першого підрозділу. Так, на с. 193 автор вказує, що ногайці “відокремились в 1261 р. від Золотої Орди та на чолі з Чингізханом поширилися на територію від Аральського та Каспійського морів аж до Буджаку”, але відомо, що Чингізхан помер 1227 р.

На с. 181 Ф. Туранли пише, що “Захоплення Казанського (1552 рік) та Астраханського ханств (1556 рік) ще більше посприяло посиленню впливу Московського царства на південному напрямку”. Проте на с. 195 автор відзначає, що “як союзник московського царя Івана IV гетьман Корибут-Вишневецький, очоливши численне й

боездатне українське військо, упродовж 1559 року здійснював активні бойові дії проти збройних сил Високої Порти, які надали змогу Московії підкорити Казанське й Астраханське ханства”. Але ж останні події передували діям Корибута-Вишневецького, на що автор вказував раніше.

У другому підрозділі Ф. Туранли приділяє увагу оцінці Хотинської воєнної кампанії та її наслідків за даними османсько-турецьких писемних джерел, посилання на які наведені в тексті, зокрема з літопису Мустафи Катіба Челебі.

Цікавими для дослідження взаємовідносин Запорозької Січі з Кримським ханством є матеріали останнього підрозділу. Значною мірою ці питання були предметом ретельного вивчення відомого османіста В. Остапчука, з яким нас поєднують і досвід перших робіт в Очакові, і багаторічні дослідження в Аккермані, і спільні публікації. Треба відзначити, що Ф. Туранли віддає належне його розробкам, а також роботі К. Фінкель, інших істориків-османістів. Окрім того, він наводить текст “Наказу бейлербегові Очакова Ібрагіму”. Це фрагмент-факсиміле оригіналу, транслітерація та адаптований текст сучасною турецькою мовою. На жаль, автор не наводить переклад тексту українською мовою, а лише його стислий переказ (с. 222–223).

Четвертий розділ монографії присвячений темі історії України періоду правління Богдана Хмельницького за даними османсько-турецьких джерел. Ф. Туранли наголошує, що із загального обсягу джерельного матеріалу він виокремив “низку винятково важливих свідчень, які стосуються постаті” (с. 235) гетьмана козацтва. Далі автор наводить свідчення різних османсько-турецьких та українських літописних джерел з посиланням на власні публікації та історичні праці українських та турецьких авторів щодо особистості Богдана Хмельницького, подій національно-визвольної війни. За висновком Ф. Туранли, османсько-турецькі рукописні документи “містять інформацію, яка підтверджує факт активізації чорноморського вектору дипломатичної політики Богдана Хмельницького” (с. 263).

Що стосується підрозділу 4.3, то Ф. Туранли подає перелік назв османсько-турецьких писемних джерел, у яких, за його висновком, “подано важливу інформацію про перебіг подій, які стосуються національно-визвольної боротьби українського народу, в тому числі й війни проти Речі Посполитої”. На жаль, треба констатувати обмаль цитувань самих документів, проте набагато більше посилань на тексти українських та деяких європейських писемних джерел. Трохи дивним видається й речення, що “свідчення з османсько-турецьких, українських та європейських джерел дають нам підстави зробити висновок про те, що Національно-визвольна війна українців під проводом Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої спалахнула з суттєвих причин, серед яких були...” (с. 268), і далі йде перелік причин, які загальновідомі за багатьма підручниками, не кажучи вже про спеціальні дослідження.

Більш ґрунтовно подається інформація османсько-турецьких джерел стосовно Зборівського договору, спільної воєнної акції козацьких і татарських військ 1653 р., а також щодо політичного союзу Війська Запорозького та Кримського ханства, його значення в історії України. Ф. Туранли цілком слушно підкреслює негативну роль Переяславської угоди 1654 р. у взаємовідносинах Кримського ханства, Високої Порти і Української козацької держави (с. 285).

Динамічний та цікавий розділ 5 присвячений аналізу розвитку відносин Української держави і Високої Порти в 1657–1676 рр. за османсько-турецькими джерелами та працями переважно турецьких істориків. Одним з важливих джерелознавчих моментів є розгляд Ф. Туранли османсько-турецьких писемних документів, використаних у праці турецького історика Ісмаїла Гакки Узунчаршили, стосовно діяльності та постаті Івана Брюховецького та активізації чорноморського вектора щодо встановлення українсько-турецьких міждержавних відносин (с. 301–303). Надзвичайно важлива інформація османсько-турецьких літописців використана автором у висвітленні ставлення уряду Високої Порти до України, намагань переконати Річ

Посполиту відмовитись від агресивних планів щодо Української козацької держави (с. 324). У цьому ж ракурсі вказується на відображення в османсько-турецьких джерелах Кам'янецького походу 1672 р. Аналіз османсько-турецьких джерел та праць турецьких істориків привів автора до висновку, що “політика Високої Порти цього періоду сприяла запобіганню експансії як Речі Посполитої, так і Московського царства стосовно України. А отже, і політичному об'єднанню українських земель у межах єдиної держави” (с. 347).

Шостий розділ монографії має назву “Османсько-турецькі писемні джерела з історії України останньої чверті XVII – першої чверті XVIII ст.”. Проте автор вважає, що метою цього розділу “є інтерпретація інформації з османсько-турецьких писемних джерел, в якій відображено основні аспекти та історичні наслідки окремих подій розглянутого історичного процесу” (с. 348). На наш погляд, інтерпретація джерел є іншим, самостійним завданням досліджень і не входить до суто джерелознавчої тематики. За даними османсько-турецьких джерел, Ф. Туранли стверджує, що відносини Високої Порти з Пилипом Орликом, гетьманом у вигнанні, свідчать про його підтримку з боку Османської держави. Водночас автор трактує їх як відносини між Османською імперією і Гетьманською Україною, але, на жаль, Пилип Орлик на той час не мав реальної влади у країні.

У цілому складається враження, що не лише шостий розділ, а й інші розділи монографії мають значну інтерпретаційну складову. Практично в першій частині ми маємо викладення історії козацької доби в Україні з використанням відображення подій в османсько-турецьких джерелах, джерелах іншого походження та історіографії.

Висновки роботи складаються з двох частин. У першій викладаються основні прикінцеві положення розділів. У другій – репрезентовані автором “результати проведених джерелознавчих студій” (с. 431).

Щодо першої частини, то, як вважає Ф. Туранли, джерелознавчий аналіз османсько-турецьких документів дозволяє визначити основні етапи політичних змін у взаєминах Високої Порти та козацько-гетьманської України, які мали тенденцію від військової активності Війська Запорозького стосовно Османської імперії у другій половині XVI ст. до “виникнення передумов формування українськокозацького-кримськотатарського союзу” в перші десятиріччя XVII ст. (с. 427). З перетворенням Запорозької Січі у другій чверті XVII ст. на потужну військову силу з нею змушена була рахуватися Османська імперія, яка бачила в постаті Богдана Хмельницького надійного союзника Високої Порти і Кримського ханства, що, нарешті, привело до створення тривалого союзу України з Високою Портою і Кримським ханством. За висновком автора, джерелознавчий аналіз отриманої інформації свідчить про збереження прихильного ставлення до Української держави з боку Порти та Кримського ханства, незважаючи на підписання Березневих статей (с. 429).

У другій половині XVII ст. відбувається активізація зусиль гетьмана Петра Дорошенка, результатом чого “стало встановлення протекторату Високої Порти над Україною” (с. 430). На думку Ф. Туранли, “в турецькій історіографії наголошується на спільності інтересів Високої Порти й козацько-гетьманської України” (с. 431). «Натомість українська історіографія, особливо радянського періоду, однозначно трактувала політику Османської імперії як агресивну, а історичний період, який тривав упродовж означеної історичної доби, – як “Руїну”» (с. 431). Підтримка козацької України з боку Високої Порти тривала і надалі – в перші десятиліття XVIII ст. Таким чином, за висновками Ф. Туранли, концептуальна позиція щодо України як союзника в боротьбі з Московією та Річчю Посполитою доволі чітко простежується з джерелознавчого аналізу османсько-турецьких джерел.

Що стосується другої частини висновків, то в них, на думку автора, перелічені результати проведених джерелознавчих студій, а саме: 1) “практично застосована методологія дослідження інформації з османсько-турецьких писемних джерел з

одночасним виконанням перекладів текстів відповідних документів українською мовою”; 2) “обґрунтовано причинні зв’язки між окремими історичними подіями, їхньою сукупністю та систематичним розташуванням в літописних джерелах, а також уточнено об’єктивні ознаки достовірності отриманої інформації”; 3) “встановлено час написання досліджених нами рукописних джерел за календарем Гіджри, а також його адекватний перерахунок згідно з літочисленням за Різдом Христовим”; 4) “доведено репрезентативність, автентичність, достовірність історичних подій, зафіксованих у залучених нами писемних джерелах, і розкрито значення їхнього інформаційного потенціалу...”; 5) “на підставі нововиявлених документальних джерел встановлено основні мотиви, якими керувалися політичні кола Високої Порти та Кримського ханства в своїй політиці стосовно Війська Запорозького...” 6) “вперше досліджені нами рукописні документи отримали свою історичну та правову оцінку, що дало змогу підтвердити нормативно-правову природу укладених відповідних міжнародних угод” (с. 432).

Що стосується першого пункту, то було б варто приділити більшу увагу саме перекладу документів українською мовою. П’ятий пункт стосується першої частини роботи і практично викладений у попередніх висновках до розділів.

Можливо, також було б варто не лише подати відображення цього періоду в османсько-турецьких писемних джерелах, а й повноцінно репрезентувати самі джерела за певною класифікацією, турецько-османською мовою з транслітерацією та перекладом на українську мову, відповідним науковим апаратом, що дозволило б розширити межі користування джерелами широкому загалу науковців та читачів.

Слід зазначити, що поява нової тюркологічної праці, якою стала монографія Ф. Туранли, звернення до османсько-турецьких документів, що стосуються подій козацької доби в Україні, часткова або повна публікація джерел, їхня інтерпретація сприяють збільшенню потенціалу здобуття наукових знань та уможливають подальший прогрес вивчення історії взаємин України та Туреччини.

ЛІТЕРАТУРА

Біляєва С. О. Археологічні дослідження Очакова // **BORYSTHENIKA – 2004**. Николаев, 2004.

Біляєва С. О. Османське Прикордоння України у світлі історичної археології // **Дньслова. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя**. Київ, 2008.

Біляєва С. О. Методологічні аспекти досліджень взаємин України та тюркських цивілізацій // **Східний світ**, 2012а, № 1.

Біляєва С. О. **Слов’янські та тюркські світи в Україні. З історії взаємин у XIII–XVIII ст.** Київ, 2012б.

Біляєва С. О. Урбаністичні тенденції давньоруського часу у Північному Причорномор’ї // **Слов’яни і Русь: археологія та історія. “Стародавній світ”**. Київ, 2013.

Біляєва С. О. Північне Причорномор’я у контактах цивілізацій 2015 // **Археологія і простір. Археологія і давня історія України**. Вип. 4 (17). Київ, 2015.

Середа О. **Османсько-українське Степове Порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.** Одеса, 2015.

Шлапак М. **Белгород-Днестровская крепость**. Кишинев, 2001.

Biliaieva S., Ostapchuk V. The Ottoman Northern Black Sea Frontier: the View from a Historical and Archaeological Project // **The Frontiers of the Ottoman World** / Ed. Andrew Peacock. New York, 2009.